

Paweł Filipowicz,
architekt
Regionalny Ośrodek
Badań i Dokumentacji
Zabytków w Łodzi

Leszek Kajzer,
archeolog
Instytut Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

Zbigniew Lechowicz
archeolog
Regionalny Ośrodek
Badań i Dokumentacji
Zabytków w Łodzi

**PÓŻNOROMAŃSKI KOŚCIÓŁ P.W. ŚWIĘTEJ URSZULI
I JEDENASTU TYSIĘCY DZIEWIC W STROŃSKU NAD WARTĄ
INTERWENCYJNE BADANIA ARCHITEKTONICZNE
W LATACH 2005-2006**

Kościół wzniesiony został na południo-zachodnim skraju dzisiejszej wsi Strońsko, położonej w gminie Zapolice, w powiecie Zduńska Wola. Orientowaną świątynię zlokalizowano w najwyższym punkcie krawędzi doliny rzeki Warty, co spowodowało, że widoczna była z odległości wielu kilometrów. Różnica wysokości między dnem doliny a poziomem posadowienia kościoła wynosi ok. 36 m. Wzniesienie, na którym znajduje się kościół, od północy, zachodu i południa otacza podkowiasty wypłaszczone taras, zamknięty wąwozami dzisiejszych polnych dróg prowadzących ku łąkom, ulokowanym w dolinie rzecznej. W obrębie tarasu znajdują się dwa czynne źródła. W jego partii północnej zachowały się pozostałości parku historycznego należącego do nieistniejącego już zespołu dworsko-folwarcznego (il. 2).

Według *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* obecna bryła kościoła ukształtowana została w wyniku kolejnych akcji budowlanych¹. Wzniesiona została z cegły, otynkowanej w zachodniej części nawy, na obu szczytach i w zakrystii. Świątynia składa się z prezbiterium oraz apsydy przylegającej do niego od wschodu, nawy ujętej dwoma szczytami, której partie węższa i niższa wraz z prezbiterium powstały w okresie romańskim (1. poł. XIII w.), a wyższa i szersza – w XVIII stuleciu. Zakrystia dobudowana została na początku XVII w. od strony północnej do romańskiej części nawy i zwieńczona manierystycznym szczytem. Do XVIII-wiecznej części nawy od północy przylega kaplica, zamknięta trójbocznie, która w obecnej postaci powstała w XX stuleciu. Od południa do nawy doklejona są kruchta, wieżyczka komunikacyjna i wysoka wieża (dzwonnica), powstałe w XX w. (il. 1). Autorzy katalogowego

1. Widok kościoła od wschodu. Wszystkie fot. P. Filipowicz i Z. Lechowicz.
1. View of the church from the east. All photos: P. Filipowicz, Z. Lechowicz.

hasła opisują kamienny tympanon zachowany nad wejściem w południowej ścianie nawy kościoła i datują go na 1. poł. XIII w. Ustalają datę przebudowy kościoła romańskiego na 1458 r., odbudowę i powiększenie z fundacji Kazimierza Walewskiego na 1726 r. oraz budowę kaplicy i wieży na XX w. Przytoczone informacje ilustrują stan wiedzy o kościele sprzed ponad pół wieku, wymagający – choćby z tej racji – zasadniczych korekt².

Cele i historia badań

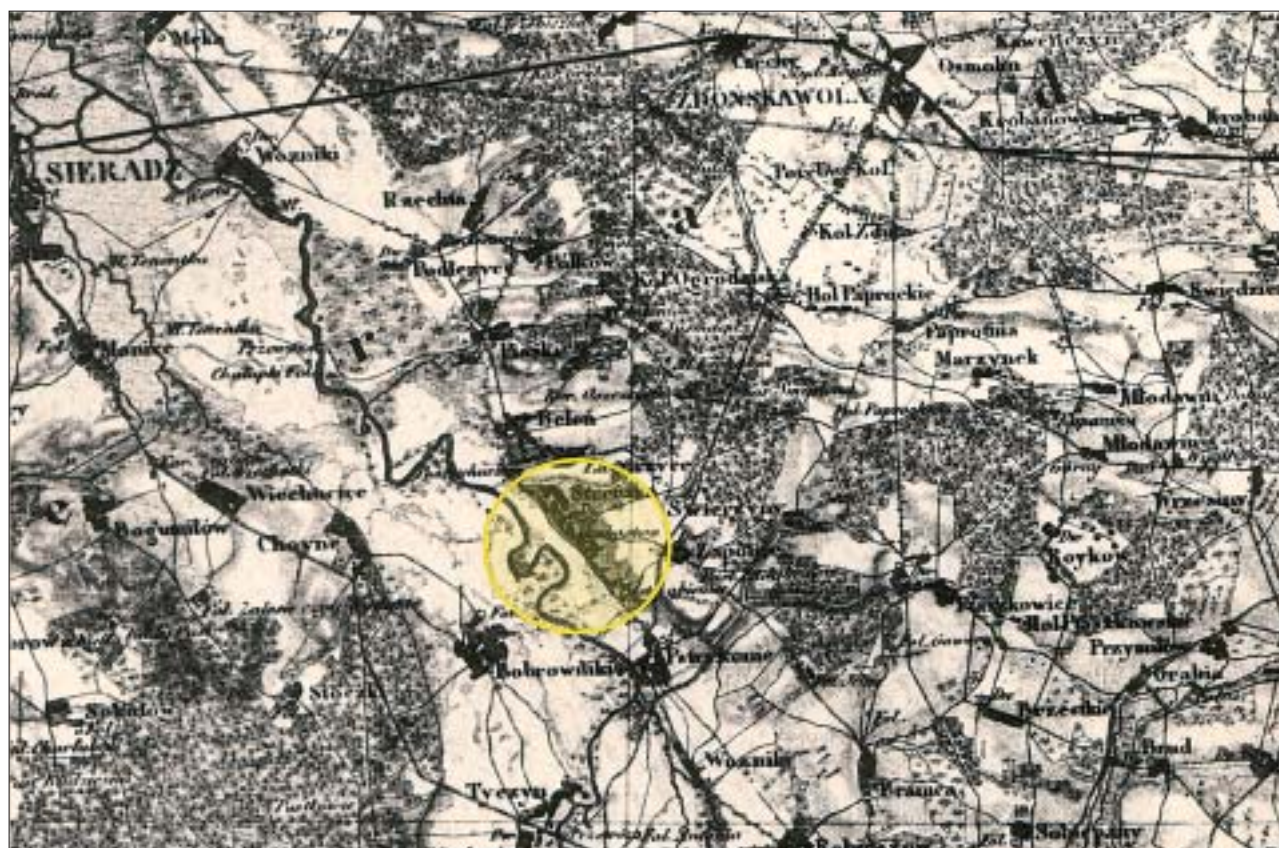
Zabytkowy kościół w Strońsku występował w literaturze jako ceglana świątynia późnoromańska o nieznanym rzucie. Bryła pierwotnego kościoła identyfikowana była na podstawie czytelnego wątku muru ściany południowej nawy, prezbiterium oraz apsydy. Pojawiający się często w publikacjach tympanon portalu wejściowego był tematem rozważań dotyczących pochodzenia świątyni, jak również jej ewentualnego wtórnego charakteru³. Z publikowanych także rysunków rzutu kościoła wynikało, że od strony zachodniej zamykała go hipotetyczna prosta ściana, przebiegająca w miejscu, w którym kończy się dzisiejszy maszyn romańskiej nawy kościoła⁴.

W lutym 2002 r. z inicjatywy Delegatury Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – Służby Ochrony Zabytków w Sieradzu, w związku z planowanym

remontem świątyni profesorowie Henryk Jaworowski i Leszek Kajzer oraz Tomasz Jaworowski opracowali *Program prac konserwatorskich i rewitalizacji kościoła p.w. św. Urszuli i Jedenastu Tysięcy Dziewic w Strońsku*⁵. Ten kompleksowy program z wielu przyczyn zastąpiony został doraźnymi działaniami konserwatorskimi.

W 2005 r. opublikowane zostało studium Alicji Szymczakowej, które w nowym świetle postawiło problem fundacji świątyni⁶, dotąd zupełnie pomijany w literaturze przedmiotu. Rozpoczęte zostały w tym czasie prace remontowe w kościele. Jesienią tego roku na zlecenie sieradzkiej delegatury WUOZ w Łodzi ekipa Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi rozpoczęła interwencyjno-ratownicze badania architektoniczne, a ekipa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego podjęła badania archeologiczne⁷.

Badania archeologiczne doprowadziły do częściowej identyfikacji przebiegu ściany zachodniej, zasugerowały obecność zachodniej empory, a także możliwość traktowania świątyni jako zredukowanej bazyliki. Wątków tych penetracji nie będziemy rozwijać, skoncentrujemy się na opisie działań architektonicznych. Niestety, w 2005 r. wymogi funkcjonalne świątyni znacznie ograniczyły ich zakres. Ich szerszy program realizowany był w kolejnym roku. W 2006 r. z inicjatywy WUOZ – Delegatura w Sieradzu

2. Mapa Kwatermistrzostwa WP 1839 r. Lokalizacja Strońska w dolinie Warty z czytelnym powiązaniem komunikacyjnym wsi.
2. Polish Army Quartermaster map from 1839. Localisation of Strońsko in the Warta river valley with legible communication with the village.

3. Widok kościoła od wschodu, zdjęcie z 1918 r.
3. View of the church from the east, 1918.

prowadzono także prace dokumentacyjne poprzedzające malowanie wnętrza kościoła.

W ramach rozpoznania architektonicznego uznano za niezbędne przeprowadzenie prac badawczych w następujących obszarach:

- w kruchcie południowej, w celu określenia stopnia zachowania oryginalnych relikwów portalu, rozpoznania jego formy oraz stwierdzenia, czy osadzenie tympanonu jest pierwotne, czy wtórne;
- we wnętrzu kościoła w obrębie połączenia nawy romańskiej z barokową na poziomach wyższych niż w roku ubiegłym;
- w ścianach północnej i południowej nawy romańskiej w otoczeniu otworów okiennych i odsadki poniżej okien;
- w zakrystii i prezbiterium, w celu określenia wzajemnej relacji chronologicznej ścian i otworów komunikacyjnych;
- w dostępnych kryptach grobowych.

4. Relikt łuku w ścianie północnej nawy romańskiej jako domniemany ślad wejścia na nieistniejącą empore zachodnią.

4. Relic of an arch in the northern wall of the Romanesque nave as an alleged trace of a link with the nonexistent western gallery.

5. Częściowo zachowany portal wraz z tympanonem.
5. Partially preserved portal with a tympanum.

Prace te rozpoczęto w pierwszym roku badań interwencyjnych, a zakończono w kolejnym. Wykonane zostały odkrywki wgłębne, mające określić obecność i zasięg warstw malarskich oraz dostępność lica ścian. Efektem działań było istotne rozszerzenie stanu wiedzy dotyczącej zarówno pierwotnej bryły oraz rozplanowania kościoła, jak i zastosowanych wówczas rozwiązań detalu architektonicznego oraz wystroju wnętrza.

Badania terenowe

Identyfikacja zachodniego zamknięcia pierwotnego kościoła w wyniku badań archeologicznych spowodowała, że postanowiono lepiej zapoznać się z tym zagadnieniem, przeprowadzając analizy architektoniczne i penetracje georadarowe. Prospekcja prowadzona przy użyciu geoskanera miała na celu uzyskanie informacji o ewentualnym istnieniu pod powierzchnią podłogi reliktywów wieżowych lub filarów empory zachodniej. Badania te nie przyniosły jednoznacznego rozstrzygnięcia, co zarazem zweryfikowało skuteczność opisanej metody badawczej⁸. Lepsze rozpoznanie tego problemu umożliwi wymiana posadzki kościoła. Wyniki dotychczas przeprowadzonych badań pozwalają przyjąć, że znacznym stopniem pewności, istnienie dwuwieżowego masywu po zachodniej stronie świątyni.

Emporę kościoła, jak wspomniano, łączyła z nawą klatka schodowa, której reliktem wydaje się wnęka w zachodniej części ściany nawy północnej. Wnęka ta ma zachowany opór łuku wraz z relikwami kilku cegieł z łuku nadprożowego. Oś łuku odsunięta jest od krawędzi wnęki o ok. 50 cm (il. 4). Kolejnym

6. Ideogramy odkryte we wschodnim ościeżu portalu.
6. Ideogrammes discovered in the eastern jamb of the portal.

dowodem na istnienie empyry jest rozpoznanie skucia występującego na powierzchni południowego muru nawy romańskiej, w narożniku południowo-zachodnim, na całej wysokości ściany. Jest to zapewne pozostałość po pierwotnej lizenie bądź ścianie o szerokości 80 cm.

Zakres analiz architektonicznych, mimo rygorów i ograniczeń badań interwencyjnych, uznać można za znaczny. Dokonamy zatem opisu działań w poszczególnych partiach świątyni.

Odkrywki okolic portalu w XX-wiecznej kruchcie.

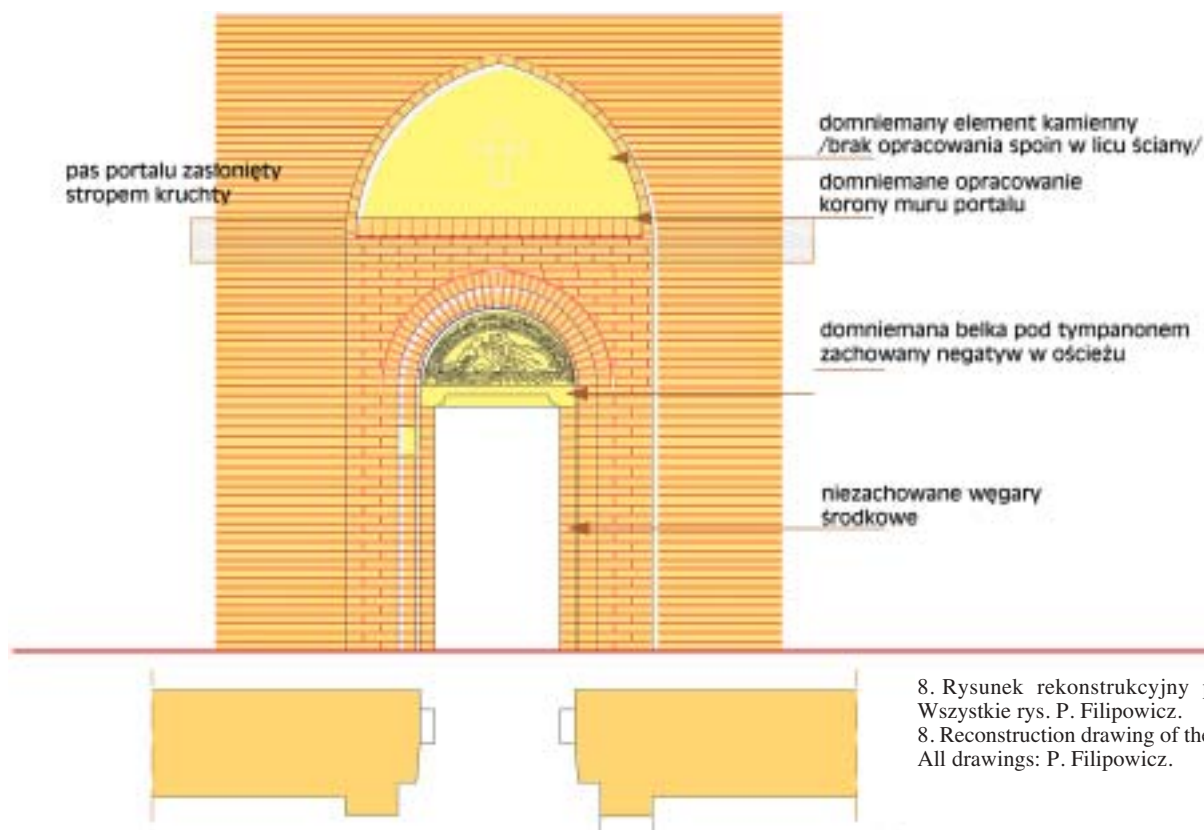
Przylega ona do romańskiej ściany nawy południowej. Powierzchnia ściany w badanej partii otynkowana była tynkiem wapiennym, wykonanym zapewne w czasie budowy kruchty. Zakrył on lico muru otaczającego relikty portalu. W pomieszczeniu kruchty wykonane zostały odkrywki powierzchni pierwotnego lica muru i narożnika północno-zachodniego, w którym rozpoznano wyżej opisane poszerzenie korpusu w kierunku zachodnim. Dokonano też odsłonięcia lica muru w obrębie portalu wraz z ościeżami. Stwierdzono obecność lica pierwotnego na całej powierzchni ściany, ze starannie opracowanymi spoinami z zaprawy wapiennej o znikomej zawartości kruszywa lub z kruszywem o bardzo drobnym uziarnieniu (il. 5).

Wysunięte poza lico ściany nawy lico pogrubienia muru portalu ma cechy identyczne jak mur nawy. W narożniku zachodnim, w ryzalicie portalu, stwierdzono jednak brak jego przewiązania z pierwotną ścianą, co należy interpretować jako rozwarstwienie wynikające z przerwy technologicznej w czasie realiza-

7. Łuk nadportalny widoczny w przestrzeni poddasza kruchty.
7. Arch over a portal seen in the space of the porch attic.

cji otworu wejściowego do kościoła, jednak w obrębie tej samej fazy budowy. Przekonuje o tym jednorodność użytej zaprawy oraz sposób opracowania spoin. Po odsłonięciu całego lica ściany nawy od strony zewnętrznej, na powierzchni cegieł zaobserwowano napisy oraz znaki o formach geometrycznych, nieposiadające cech liternictwa, których symbolika oraz identyfikacja powinny stać się tematem odrębnych analiz i opracowania. Oprócz napisów i rysunków odsłonięte zostały ideogramy, które mogły zostać wykonane przez budowniczych kościoła romańskiego (il. 6).

8. Rysunek rekonstrukcyjny portalu.
Wszystkie rys. P. Filipowicz.
8. Reconstruction drawing of the portal.
All drawings: P. Filipowicz.

9. Odsłonięte, częściowo skute nadproże okna środkowego ściany południowej nawy.
9. Partially disclosed lintel of the central window in the southern nave.

Stwierdzono wtórne skucie węgara środkowego portalu od strony zarówno zachodniej, jak i wschodniej. Bezpośrednio pod tympanonem ślad skucia rozszerza się, co pozwala przypuszczać, że w tym miejscu, pod tympanonem, występował element kamienny, usunięty zapewne wraz z węgarami, co związane było z koniecznością poszerzenia wejścia w rozbudowywanym kościele. Ościeże zachodnie ma fragmenty wykonane z opracowanych piaskowcowych bloków kamiennych.

Osadzenie płyty tympanonu w murze zostało wykonane w sposób zwarty z bardzo wąskim spoinowaniem z zaprawy analogicznej do pozostałej części muru. Uznano więc, że tympanon umieszczono w portalu w czasie budowy. Nie stwierdzono śladów jego translokacji. Skrajna część portalu, w miejscu jego połączenia ze wschodnią ścianą kruchty ma skutą znaczną część narożnika, co należy wiązać z budową ściany kruchty w XX w.

Dzisiejsza kruchta wzniesiona została na miejscu wcześniejszej, zapewne XVIII-wiecznej, wykonanej w konstrukcji szachulcowej. Jej zasięg oraz poziom stropu uwidoczniły się na licu ściany południowej nawy po zdjęciu warstwy tynku. Na poddaszu kruchty oraz w elewacji południowej nawy rozpoznano relikw ostrołukowego zamknięcia portalu. Wykonano odkrywkę wgłębną, która pozwoliła stwierdzić zamocowanie cegieł we wnętrzu muru na głębokość ok. 6 cm. Powierzchnia zewnętrzna cegieł jest skuta (il. 7). W przypadku pierwotnego użycia cegieł pełnowymiarowych lico zewnętrzne łuku powinno wystawać ok. 22 cm poza powierzchnię ściany, co odpowiada wysunięciu korpusu portalu poza płaszczyznę muru nawy. Podłucze, w przeciwieństwie do pozostałej części muru, nie ma opracowanych spoin. Obserwacje te sugerują obecność w tym miejscu detalu architektonicznego, zapewne płaskorzeźbionego, który nie przetrwał do naszych czasów. Spostrzeżenia opisane

10. Zamurowane wnęki w ścianie północnej nawy romańskiej, być może ślad otwartej więźby dachowej lub wsparcia pierwotnego stropu.
10. Walled up niches in the northern wall of the Romanesque nave, possibly the trace of an open roof truss or the support of the original ceiling.

11. Odsłonięte okno wschodnie ściany północnej nawy z relikdami szklenia szkłem gomółkowym.
11. Uncovered eastern window in the northern nave with relics of glazing with crown glass.

powyżej pozwoliły na wykonanie rysunku rekonstrukcyjnego portalu (il. 8).

Ze względu na brak dostępu nierozpoznana pozostaje przestrzeń zasłonięta stropem kruchty, jak również poziom progu, pierwotnie zapewne kamiennego, a dziś pokrytego betonową wylewką i płytkami terakotowymi.

Odkrytki w rejonie górnej odsadzki bocznych murów nawy. Aby ustalić przyczyny powstania odsadzek wykonano odkrytki w sąsiedztwie okien nawy. Stwierdzono jednofazowość muru powyżej i poniżej odsadzki. Spoiny są opracowane jednakowo i wykonane z tego samego materiału. Jednak w trzech miejscach zaobserwowano, rozmieszczone w równomiernych odległościach, wtórnie wykute otwory, które później zostały ponownie zamurwane. Ich lokalizacja na poziomie odsadzek, rozstaw i odległość od dzisiejszego poziomu stropu pozwalają domniemywać, że mogą to być relikty osadzenia rozwiązania ciesielskiego, wspierającego otwartą więźbę dachową lub wsparcia pierwotnego stropu (il. 10).

Okna w południowej ścianie nawy. Zachowały się dwa, jak się okazało, skrajne okna romańskie umieszczone powyżej opisanej wcześniej odsadzki. W elewacji zewnętrznej mają one opaski z tynku wykonane

prawdopodobnie w XVIII w. Zakryły one pierwotne wykończenie otworów. Okna te nie były poddane badaniom od strony zewnętrznej. Pośrodku badanego odcinka, pomiędzy zachowanymi oknami, czytelne jest od zewnątrz wtórne, staranne przemurowanie ściany, pozbawionej w tym miejscu opracowanych spoin. Wewnątrz odkryto zachowane, choć częściowo skutę nadproże okna środkowego. Pierwotne, zapewne schodkowe opracowanie oboknia zostało od wewnątrz

12. Okno zachodnie ściany północnej nawy widoczne od wnętrza kościoła i w elewacji północnej kościoła.
12. Western window in the northern nave wall seen from the church interior and the northern elevation of the church.

rozkucie w celu uzyskania skośnych płaszczyzn glicyfów okiennych. Zachowały się natomiast w formie nieprzekształconej węgry środkowe okien skrajnych. Powodem rozkucia otworów, poza względami estetycznymi, była prawdopodobnie potrzeba uzyskania lepszego oświetlenia wnętrza kościoła. Glify wewnętrzne otworów skrajnych uzyskały dwie warstwy tynku przedzielone warstwą pobiały. Można domniemywać, że rozkucie otworów i wykonanie pierwszej warstwy tynku miało miejsce w czasie budowy zakrystii, druga pochodzi natomiast z okresu rozbudowy kościoła w XVIII w. Powyższą interpretację zdaje się potwierdzać fakt, że okienko środkowe w wykończeniu rozkutego nadproża ma wyłącznie jedną warstwę tynku wewnętrznego. W tym miejscu nastąpić

13. Nadproże okna środkowego w ścianie północnej nawy.
13. Window head of the central window in the northern nave wall.

14. Fragment okna środkowego ściany północnej nawy nad poziomem odsadzki muru.
14. Fragment of the central window in the northern nave wall above the level of the wall offset.

15. Dwie nisze rozpoznane w południowej ścianie prezbiterium.
15. Two niches identified in the southern presbytery wall.

musiało zamurowanie otworu kolidującego z wykonanym poniżej w XVIII w. nowym, barokowym oknem (il. 9).

W obrębie zachowanego i częściowo skutego nadproża okna wschodniego rozpoznano fragmenty całkowicie usuniętego nadproża i widoczne w jego miejscu warstwy nieregularnego zasypu wewnętrznej przestrzeni muru.

Okna w północnej ścianie nawy. Wraz z badaniami odsadzki muru, opisanymi powyżej, wykonano w 2006 r. odkrywki zmierzające do ustalenia charakteru wnęk pozostałych po zamurowanych trzech otworach okiennych. Skrajne okna, zamurowane do lica ściany, widoczne są od strony zewnętrznej kościoła, środkowe natomiast rozpoznano w trakcie badań poddasza zakrystii w 2005 r.

Usunięte wypełnienie okna wschodniego, ujawniło jego wtórne rozkucie, analogiczne do poszerzeń otworów w elewacji południowej. W zachowanym pierwotnym węgarze środkowym rozpoznano natomiast fragmenty przeszklenia otworu szkłem gomółkowym oprawionym w ołów. Relikty przeszklenia okryte były fragmentem haftowanej kapy żakardowej, pochodzącej zapewne z 2. poł. XIX w., co świadczyć może o świadomości potrzeby zabezpieczenia tego cennego elementu. Było to zapewne zasługą architekta Teofila Wiśniowskiego, autora XX-wiecznej rozbudowy kościoła.

Opisane relikty pozostawiono nienaruszone jako istotne dla dalszych badań, szczególnie rozpoznania w przyszłości technologii wykonania przeszklenia i jego zamontowania w murze. Wstępna analiza

szkła gomółkowego oraz miejsce osadzenia okna pozwala przypuszczać, że zachowane relikty pochodzą prawdopodobnie z czasów budowy zakrystii w początku XVII w. i poszerzeniem otworów okiennych kościoła (il. 11).

Pierwotną, romańską formę, czytelną od strony wnętrza nawy, mają okna: środkowe i zachodnie. Środkowe, jako pozostające w kolizji przestrzennej z poddaszem zakrystii, zostało zamurowane podczas budowy zakrystii. Zachowanie okna zachodniego może się wiązać z istnieniem w tym miejscu, na przedłużeniu zakrystii w kierunku zachodnim, nieznanego obiektu, być może drewnianej kaplicy, której fundamenty rozpoznano w trakcie penetracji krypty umieszczonej pod dzisiejszym przedsionkiem północnym kościoła. Niewykluczone że okno to znajdowało się w przestrzeni poddasza (il. 12).

Pierwotne okna mają oboknia schodkowe, zwieńczone półkoliście wymurowanymi łukami nadprożowymi. Węgar środkowy zwieńczony jest dwoma cegłami ulokowanymi daszkowato i ukośnie, pod kątem ok. 45°. W oknach znaleziono kute gwoździe, w formie klinów bez łbów, wbite w wewnętrzne lico węgara środkowego. Wydaje się, że mocowały ołowiane ramy przeszklenia otworów okiennych (il. 13).

Zakrystia. Przylega do północnej ściany nawy romańskiej świątyni. Wzniesiona została na rzucie prostokąta i sklepią kolebką krzyżową z lunetami o dwóch przęsłach. W narożniku północno-wschodnim zakrystii rozpoznano chronologiczną wtórność w stosunku do muru romańskiego. Sklepienie oparte zostało na północnym murze romańskiej nawy oraz północnej ścianie zakrystii. Na zachodniej ścianie zakrystii oparto północny mur nawy pochodzącej z XVIII w. W ścianie północnej zakrystii znajdują się dwie wnęki sklepię łukiem odcinkowym, a pomiędzy nimi skarbczyk – almara z żeliwnymi dwuskrzydłowymi drzwiczkami. W ścianie wschodniej znajduje się prostokątny, przesklepiony łukiem odcinkowym otwór okienny. Północna ściana zwieńczona została późnorennesansowym szczytem z trzema blendami. Wszystkie ściany mają konstrukcję kamienno-ceglaną.

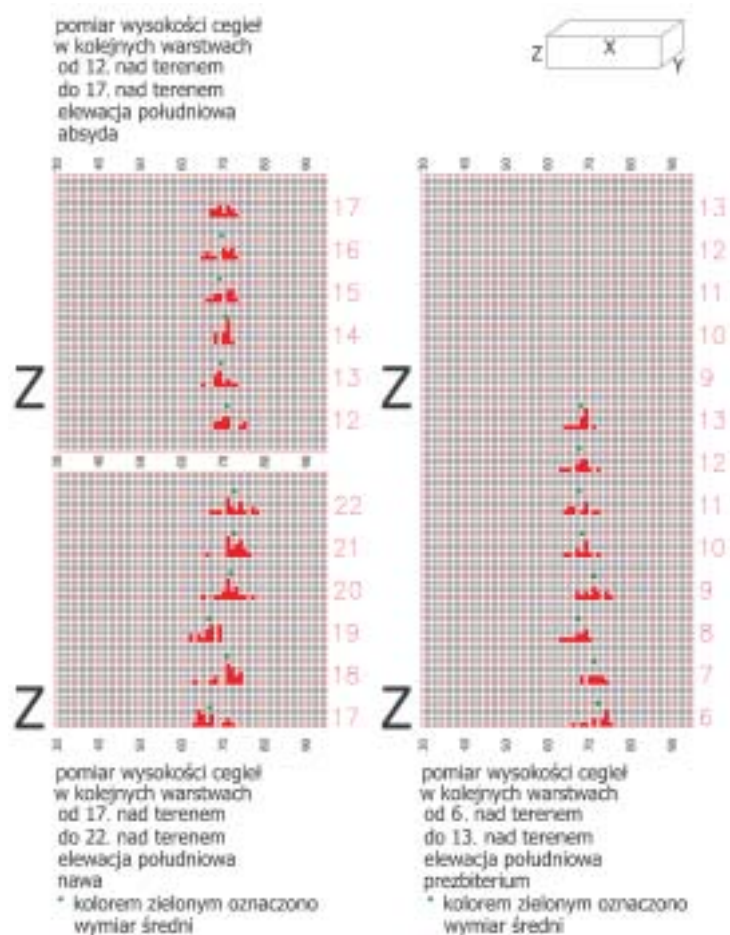
Wejście z zakrystii na ambonę jest wtórnie wykute w murze romańskim. Wtórny jest także otwór drzwiowy do północnego przedsionka. Z zakrystii do nawy kościoła prowadzi portal zwieńczony profilowanym gzymsem i wyposażony od strony nawy w prostą opaskę drzwiową. Wykonano go w tynku jako element wtórnie wbudowany w starszą ścianę nawy. Powstał prawdopodobnie wraz z dobudową zakrystii.

Prezbiterium. Odsłonięcia podtynkowe dokonane w północnej ścianie ujawniły ślady po wtórnym, obecnie zamurowanym, otworze drzwiowym. W ścianie południowej zadokumentowano dwie niewielkie nisze, być może *sacrarium* lub *piscina* (il. 15).

16. Fragment lica ściany południowej nawy z widocznymi śladami obróbki kamieniarskiej cegieł.

16. Fragment of the face of the southern nave wall with visible traces of the stonework tooling of bricks.

17. Wyniki pomiarów wysokości cegieł w kolejnych warstwach muru.

17. Results of measuring the height of bricks in successive layers of the wall.

Dawne krypty grobowe. W trakcie prowadzonych badań rozpoznano i wykonano pomiar krypty, która znajduje się pod przylegającym do zakrystii północnym przedsionkiem. Wejście do krypty wiedzie poprzez współcześnie (XX w.) obmurowany otwór w podłodze, zakryty drewnianym blatem. Krypta przekryta jest żelbetowym stropem. Po stronie południowej zachował się fragment sklepienia kolebkowego. Przylega ono do wzniesienia wyrównanego lica ściany fundamentowej nawy. Pod warstwą wyrównawczą, w narożniku południowo-wschodnim rozpoznano zasięg pierwotnego fundamentu ściany północnej nawy. Fundament został wykonany z eratyków, o silnie zróżnicowanych wymiarach, ułożonych luźno bez spoinowania i zastosowania zaprawy. W ścianie wschodniej zachował się relikwit osadzenia lunety naddrzwiowej, z czego należy wnioskować, że krypta powstała w czasie budowy zakrystii.

Pod kaplicą północną znajduje się inna dawna krypta o rzucie prostokątnym. Jest ona zapewne związana z istnieniem w tym miejscu starszej kaplicy, wzniesionej w XVIII w. podczas przedłużenia nawy, w której pierwotnie znajdowało się przejście. Krypta wykorzystywana jest obecnie jako kotłownia, a współczesne przebudowy utrudniają jej penetrację i ustalenie szczegółowej chronologii poszczególnych fragmentów.

18. Relikwit lica muru mensy ołtarzowej.
18. Relic of the altar mensa face.

Z południowo-zachodniego narożnika krypty biegnie wąski korytarz w kierunku południowym, związany prawdopodobnie z pierwotnym wejściem do krypty, dzisiaj zamurowanym. Obecne wejście od strony zachodniej ma charakter wtórny. Powyżej krypty znajduje się murowana kaplica o rzucie wielobocznym, pochodząca z czasów rozbudowy kościoła w XX w., ale odtwarzająca starszą drewnianą kaplicę.

W parafii uzyskano informację o istnieniu krypty grobowej także pod romańską częścią nawy, do której wejście pozostaje zakryte deskami podłogowymi. Potwierdzenie jej istnienia będzie możliwe przy okazji remontu lub wymiany podłogi w tej części świątyni.

Analiza wątków i cegieł. Rytm cegieł obserwowany w partii romańskiej kościoła nie tworzy regularnego wątku. W układzie poziomym występuje przemieszany układ dwu- i jednowozówkowy (wendyjski i polski), a spoiny między cegłami nie mijają się. Zaburzenia rytmu są szczególnie widoczne w narożnikach. Pomiaru cegieł w poszczególnych fragmentach muru dokonano w 2005 r., a uzupełniono go w kolejnym.

Przeprowadzone pomiary i obserwacja cegieł doprowadziły do sformułowania następujących wniosków:

- Mur romański został wzniesiony z cegieł mających na powierzchni ślady obróbki kamieniarskiej. Występują one zarówno na powierzchni ścian płaskich, jak i apsydy świątyni (il. 15). Powierzchnia zewnętrzna cegieł w murze apsydy została opracowana w formie łuków, dostosowanych do krzywizny ściany. Obróbka kamieniarska pojedynczych cegieł wykonana została przed ich wypaleniem.
- Cegły zostały wyspoinowane zaprawą o drobnziarnistym kruszywie ze znaczną zawartością wapna. Spoiny były zacierane do lica ściany, ich kompozycję podkreślały zacięcia wykonane w trakcie wznoszenia ścian, przed stwardnieniem zaprawy. Podobne cechy wykazuje także lico wewnętrzne ścian wraz z rozpoznaną mensą ołtarza głównego.
- Analiza pomiaru cegieł nie przyniosła jednoznacznych wyników. Uzyskane zestawienia pomiarów cegieł dla poszczególnych fragmentów muru romańskiego wykazały znaczne zróżnicowanie metrologii materiału w poszczególnych partiach muru. Jednak w trakcie prowadzonych w 2005 r. badań dostrzeżono znaczne podobieństwo wysokości kolejnych cegieł (pomiaru „x”) układanych w tej samej warstwie (il. 16). W celu bardziej precyzyjnego rozpoznania zjawiska dokonano w następnym roku pomiarów wysokości cegieł w kolejnych warstwach tak, by uzyskać kilkanaście wyników w każdej z nich. Wykazały one, że cegły zastosowane w poszczególnych warstwach jednego fragmentu muru różnią się wysokością. I tak średnia wysokość cegieł waha się od 66,5 do 73,5 mm. Należy przy tym zaznaczyć, że rozrzut pomiaru dla

każdej warstwy jest nieznaczny, co świadczy o jednorodności materiałowej sąsiadujących ze sobą cegieł. Wydaje się, że taka różnica dla wymiarów uśrednionych, dotyczących poszczególnych warstw, może być interpretowana dwojako. Zakładać można, że do opracowywania lica ścian używano bardzo małych partii wypalanego materiału lub – co naszym zdaniem jest znacznie bardziej prawdopodobne – dokonywano selekcji materiału pod względem jego wysokości. W efekcie powstawała równa i w miarę wąska spoina między kolejnymi warstwami cegieł. Drugie rozwiązanie mogłoby się wiązać z tradycją wznoszenia przez warsztaty w Strońsku w 1. poł. XIII w. wyłącznie murów kamiennych, przy czym niewątpliwie dokonywano takiej selekcji materiałowej. Wydaje się, że pomiar cegieł kościoła w Strońsku może stać się przyczynkiem do dalszych badań nad technikami murarskimi obiektów z pogranicza światów architektury kamiennej i ceglanej.

- Pozytywny wynik porównania pomiarów cegieł przyniosły rozważania dotyczące fragmentu muru nawy nowożytnej, pochodzącej z XVIII w., oraz przemurowania otworu w północnej ścianie prezbiterium. W obu przypadkach rozpoznano budulec o zbliżonych cechach metrycznych, co pozwala uznać za jednoczesowe mur w zamurowaniu otworu oraz przedłużenie nawy w kierunku zachodnim.

Mensa ołtarza głównego. Dzisiejszy barokowy ołtarz główny umieszczony jest na częściowo zachowanym relikwie rozpoznanym jako pierwotny *stipes* ołtarza romańskiego kościoła. Świadectwem prawidłowości datowania tej części budowli jest wykończenie lica zewnętrznego spoin podobne do zastosowanego w romańskich ścianach. Mensa ma nadmurowane dwie warstwy cegieł, stanowiące podparcie dla konstrukcji istniejącego ołtarza. Poniżej tych warstw daje się rozpoznać pozioma płaszczyzna muru, zatarta

19. Ślady polichromii odkrytej na wewnętrznej płaszczyźnie łuku tęczowego od strony południowej prezbiterium.
19. Traces of polychrome discovered on the inner surface of the rood beam seen from the southern presbytery wall.

20. Widok prezbiterium od strony nawy. Widoczny łuk tęczowy oraz sklepienie prezbiterium.
20. View of the presbytery seen from the nave. Visible rood beam and presbytery ceiling.

zaprawą wapienną w sposób sugerujący jej wykończeniowy charakter (il. 18). Nie można wykluczyć, że pierwotnie znajdowała się w tym miejscu kamienna płyta ołtarza. Niedostępne jest lico zewnętrzne (zachodnie) menty, które może zawierać elementy dekoracyjne pochodzące z najwcześniejszego wystroju kościoła. Jego rozpoznanie i udokumentowanie będzie możliwe podczas czasowego demontażu ołtarza.

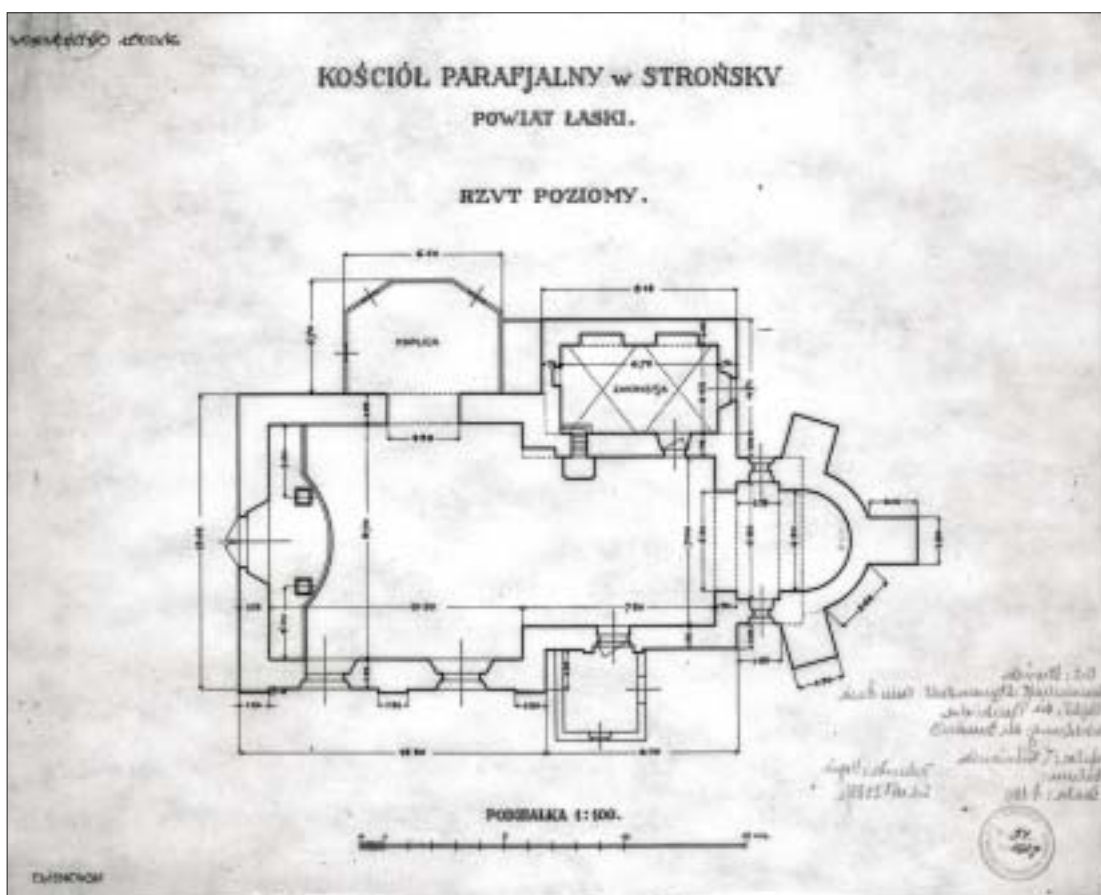
Wyprawa ścian. Pierwotnie wewnętrzne lico ścian romańskich nie było tynkowane, a tylko spoinowane w sposób opisany powyżej. Zachowało się ono na niemal całej, odsłoniętej powierzchni ścian wewnętrznych aż do poziomu stropu. Podobne opracowanie spoin mają również zachowane pierwotne obramienia otworów. We wschodnim licu muru podpierającego łuk tęczy konserwatorzy malarstwa ściennego⁹ odkryli polichromię, położoną bezpośrednio na nieotynkowanym mur. Stanowiła ona prawdopodobnie element średniowiecznego wykończenia kościoła. Choć nie określono zasięgu polichromii, należy uznać, że jej odkrycie stanowi ważny przyczynek do problematyki wystroju romańskich świątyni ceglanych (il. 19).

W trakcie wykonywania odkrywek rozpoznano zachowane dwie warstwy tynku wapienno-piaskowego; pierwszą z nich zinterpretowano jako związaną z budową zakrystii, a więc z początkiem XVII w.,

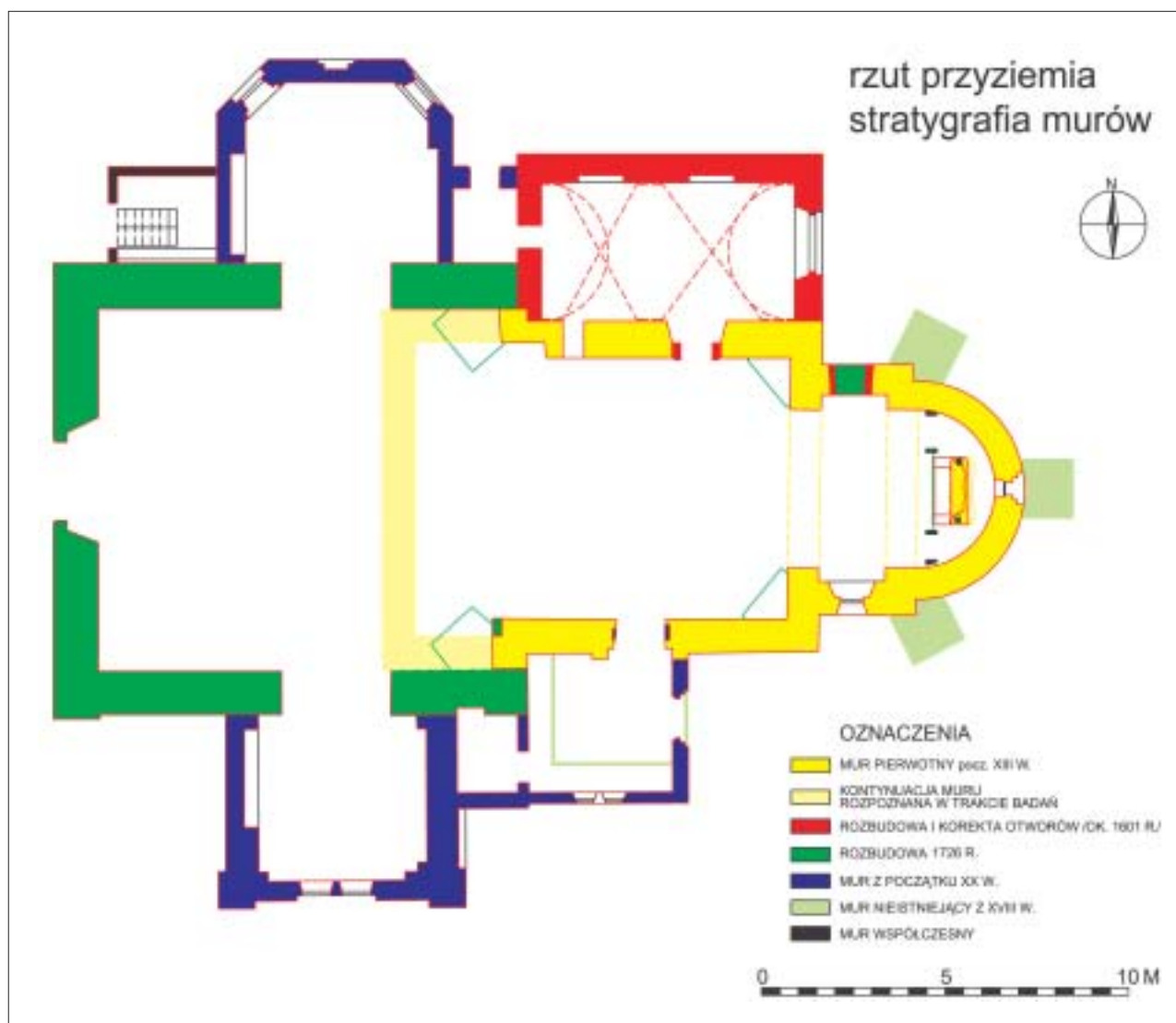
drugą z dobudową nawy barokowej w XVIII w. Na pierwszej z wymienionych warstw, w rejonie prezbiterium, rozpoznano występowanie polichromii. Stanowią one odrębne zagadnienie konserwatorskie, wymagające opracowania badawczego i podjęcia decyzji dotyczących ich ewentualnego eksponowania, po przeprowadzeniu prac zabezpieczających.

Poddasze kościoła. W przestrzeni ponad nawą wykonano odkrywkę pod deskowaniem, w miejscu korony ściany północnej nawy romańskiej. Stwierdzono, że została ona nadbudowana warstwami współczesnej cegły, łączonej zaprawą wapienno-cementową, zapewne podczas wymiany więźby dachowej. Zakres odkrywkę nie dał możliwości poszukiwania relikwów otworów po belkach stropowych. Ten fragment budowli należy traktować jako częściowo zdewastowany, niedostępny do badań i w związku z tym nadal nierozpoznany.

W przestrzeni nad prezbiterium i apsydą wykonano dwie odkrywki: przy połączeniu ściany prezbiterium ze ścianą tęczą oraz apsydy z prezbiterium. Stwierdzono, że sklepienia prezbiterium i apsydy są pierwotne – romańskie. Zarejestrowano także relikw rozbranej pierwotnej ściany szczytowej między apsydą a prezbiterium. Stwierdzono dwukrotne nowożytnie przemurowania romańskiej ściany szczytowej między prezbiterium a nawą. Powyżej odkrywki ściany wykonana jest w nowożytnym wątku blokowym.

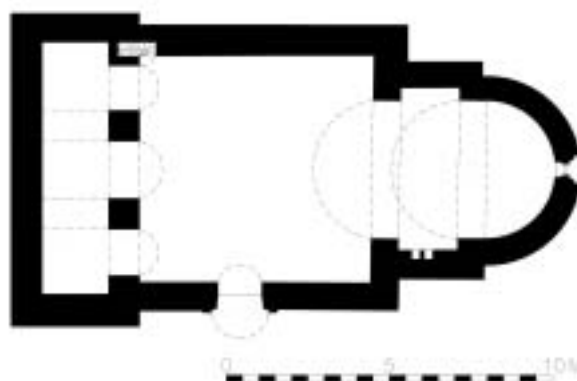
21. Rzut kościoła wg inwentaryzacji Teofila Wiśniowskiego.
21. Ground plan of the church according to an inventory by Teofil Wiśniowski.

22. Stratygrafia murów kościoła opracowana w wyniku prac terenowych przeprowadzonych w 2006 r.
22. Stratigraphy of the church walls prepared as a result of on the spot research conducted in 2006.

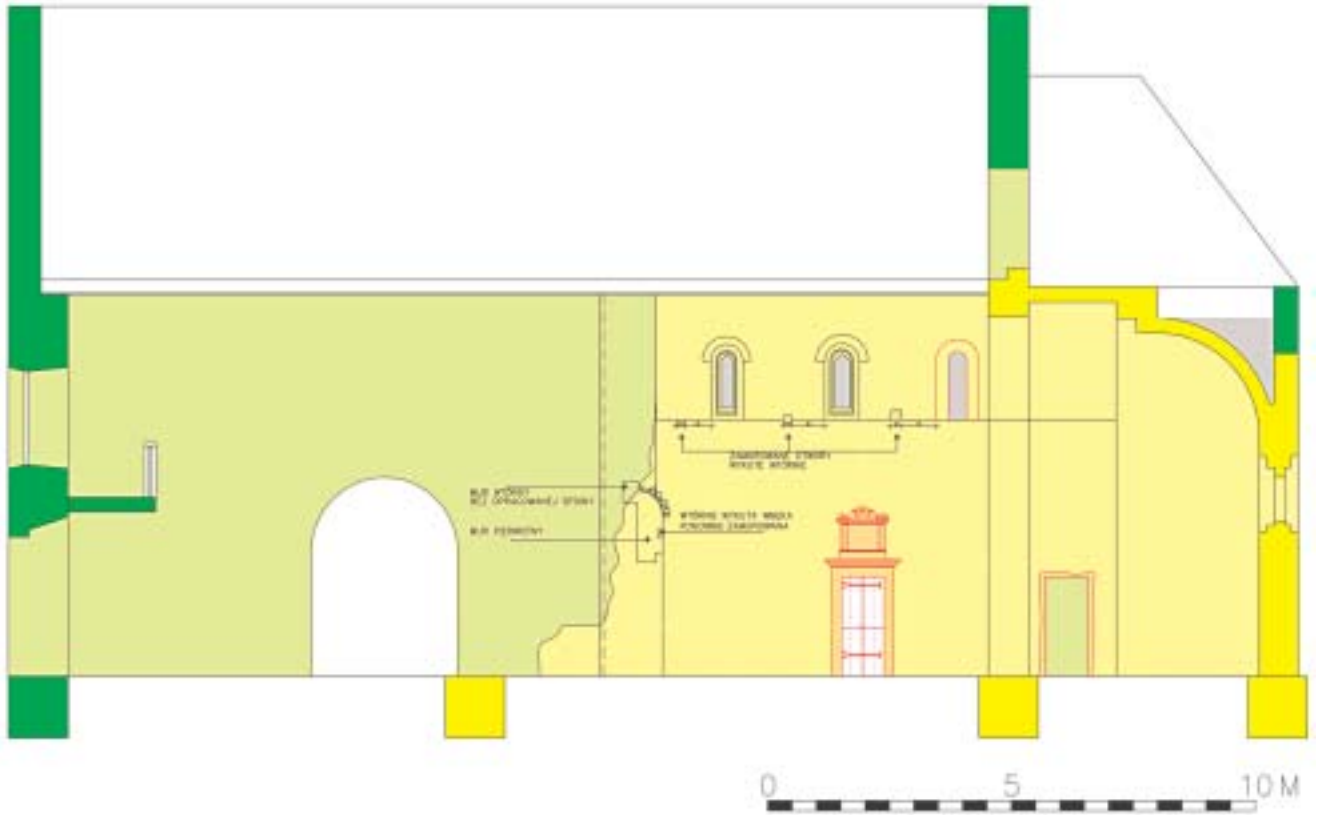
W odkrywcze pachy sklepiennej apsydy rozpoznano pierwotne lico muru z opracowanymi spoinami. Nie znaleziono reliktyw zewnętrznego wystroju tego fragmentu muru.

Odrębne zagadnienie badawcze stanowi więźba dachowa, znajdująca się nad przestrzenią prezbiterium i apsydy. Zachowany rygiel ciągły ramy storczykowej, dochodzący do powierzchni poszycia dachu, jest świadectwem jej pochodzenia z okresu po podwyższeniu murów apsydy lub jednofazowości z tą nadbudową, co wydaje się bardziej prawdopodobne. W przeciwnym razie rygiel wystawałby poza połac dachową. Więźba dachowa nad tą częścią kościoła jest jednorodna i kompletna. Jako ostatni zachowany fragment starej więźby ma wartość szczególną. Jej datowanie można będzie zapewne łączyć z czasem rozbudowy kościoła o nowożytną nawę. Nie wykluczamy jednak i jej wcześniejszego pochodzenia przypadającego

23. Rekonstrukcja pierwotnego rzutu kościoła.
23. Reconstruction of the original ground plan of the church.

na okres podwyższenia apsydy i budowy zakrystii. Odpowiedź na powyższe wątpliwości powinny przynieść badania dendrochronologiczne.

24. Stratygrafia murów – przekrój podłużny kościoła.
24. Stratigraphy of the walls – a horizontal cross section of the church.

Nad zakrystią w licu ściany północnej stwierdzono istnienie zamurowanego środkowego otworu okiennego kościoła romańskiego. Odczytano kolejność rozbudowy tej partii założenia. Późnorenansową zakrystię dostawiono do lica ściany romańskiej. Na koronie ściany zachodniej zakrystii oparto wschodnią partię północnego odcinka murów nowożytnego nawy. Zachował się ślad poziomego użytkowego poddasza sprzed realizacji przedłużenia nawy. Spoinowanie ściany nawy północnej kościoła romańskiego jest wyraźne, czytelny pozostał także odcisk murłatów na ścianach zachodniej i północnej zakrystii.

Dzieje budowlane kościoła

W wyniku przeprowadzonych w latach 2005 i 2006 badań architektonicznych udało się rozpoznać wiele nieznanych wcześniej elementów, dotyczących zwłaszcza pierwotnej bryły kościoła, stopnia jej zachowania, wykończenia i wyposażenia, a także określono chronologię poszczególnych faz rozwoju bryły kościoła.

Pierwotny, romański kościół powstał jako budowla murowana, jednonawowa z licem zewnętrznym opracowanym z cegły ceramicznej, mającej cechy materiału obrabianego metodami kamieniarskimi. W kompozycji bryły wyodrębnione były: apsyda, mocno zredukowane prezbiterium, nawa, oraz jedno-

a raczej dwuwieżowy masyw zachodni. Konchowe sklepienie apsydy wykonane z cegły zamknięte zostało od strony prezbiterium zdwojoną archiwoltą. Prezbiterium przesklepiono ceglana kolebką, a od strony nawy zamknięto półkolistą arkadą łuku tęczowego. Filary łuku oraz apsydy były proste, nieprofilowane (il. 20). Kościół kryty był zapewne otwartą więźbą dachową.

Rozpoznanie metodami archeologicznymi zachodniego zasięgu nawy pozwoliło na odtworzenie pierwotnego rozplanowania świątyni. W przestrzeni wieżowej była ona wyposażona w empore zachodnią skomunikowaną klatką schodową, która znajdowała się w narożniku północno-zachodnim nawy. Stół ołtarzowy miał formę murowanej mensy. Do kościoła prowadził portal, z rzeźbionym tympanonem zachowanym do dziś w miejscu pierwotnym. Wnętrze kościoła było nietynkowane w obrębie prezbiterium dekorowane polichromią. Doświetlenie wnętrza nawy ograniczone było do sześciu niewielkich otworów okiennych w ścianach południowej i północnej. W apsydzie na jej osi znajdowało się jedno okno. Z powodu licznych przebudów oraz niedostępności stropu ścian nawy nie jest możliwe określenie pierwotnego kształtu dachu. Pewien niedosyt poznawczy budzi również brak kontynuacji fryzu arkadowego apsydy na ścianach bocznych prezbiterium i nawy.

25. Rekonstrukcja bryły kościoła, wariant dwuwieżowy.
25. Reconstruction of the church solid, a twotowers variant.

Opisany kościół odbiega dość zasadniczo swym wyglądem od obrazu zredukowanej bazyliki, przekazanego w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, w studium Marii Sulimierskiej-Laube, pracach Zygmunta Świechowskiego i innych starszych badaczy. Jest, co prawda, skromny pod względem skali budowlanej, ale bogaty addycyjnością i skomplikowaniem bryły. Choć brak na to bezpośrednich przekazów źródłowych, najbardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza, że powstał on w 2. ćw. XIII w. z inicjatywy comesa Mściwoja z rodu Pobogów¹⁰, wysokiego dostojnika dworu Konrada Mazowieckiego, który pełnił zarazem dwukrotnie godność wojewody łęczyckiego.

W trakcie prac architektonicznych nie zidentyfikowano pozostałości hipotetycznej gotyckiej fazy budowlanej w starszej literaturze wiązanej z 1458 r. Prawdopodobnie jest to tylko dowód na istnienie kaplicy¹¹, gdyż w tym roku Marcin Koziebrodzki z Rembieszowa potwierdził fundację ołtarza, dokonaną przez swoją teściową Klichnę. Sądzymy, że w XV w. w kościele nie miały miejsca żadne poważniejsze prace budowlane.

Na przełomie XVI/XVII w. prowadzono działania budowlane, które polegały na budowie zakrystii i przyległej do niej od strony zachodniej kaplicy, dziś zachowanej w formie reliktovej, poszerzeniu okien w ścianie południowej nawy i okna wschodniego ściany północnej nawy, zamurowaniu pozostałych okien tej ściany oraz przekuciu otworu w północnej ścianie prezbiterium. Cel wykonania powyższego przejścia

nie jest jak dotychczas wyjaśniony. Być może prowadziło ono do pomieszczenia wykonanego z drewna. Wtedy też kościół otrzymał tynki wewnętrzne. Być może w tym czasie podwyższono apsydę i przykryto ją wraz z prezbiterium wspólnym dachem. Mogło to jednak nastąpić i w kolejnej fazie przekształceń świątyni, a datowanie zachowanego fragmentu starej wieży będzie możliwe po wykonaniu badań dendrochronologicznych. Prace budowlane na pewno zakończone zostały w 1601 r., 25 września tego roku biskup przemyski Maciej Pstrokoński konsekrował bowiem nowy, wielki ołtarz, zakrystię i drewnianą kaplicę z ołtarzem¹². Fakt konsekracji poświadczają odsłonięte w trakcie badań krzyże konsekracyjne, namalowane na podstawie łuku tęczy.

Kolejnym etapem rozwoju bryły kościoła był remont i rozbudowa na początku XVIII w., zakończona w 1726 r. przez starostę spicymierskiego Kazimierza Walewskiego¹³. W tym czasie rozebrana została ściana zachodnia kościoła wraz z emporą i wieżami. Powstało natomiast przedłużenie nawy w kierunku zachodnim. Nowa część nawy miała otwory okienne od strony południowej. Relikt jednego z nich czytelny jest we wnętrzu kościoła. W tym też czasie powstała kaplica północna, na planie prostokąta, zapewne analogicznego do dzisiejszego planu krypty. Zamurowano otwór w północnej ścianie prezbiterium i zapewne w tym też czasie zbudowano kruchtę południową o konstrukcji ryglowej. Kościół otrzymał też nowe tynki wewnętrzne scalające różnofazowe części budowli.

W opisaną fazie rozbudowy w wyniku działań wojennych częściowemu zniszczeniu uległ masyw zachodni kościoła romańskiego. Pośrednio wspomina o tym J. Kobierzycki: „Pierwsza wojna szwedzka ominęła szczęśliwie ustronne Chojne, dopiero druga dała się tu we znaki, gdy generał Renskiöld, zwany po polsku Renszeld, 2 miesiące stał w okopach przezeń usypanych w widłach rzeki Warty i Widawki, na wprost Strońska, skąd dla zabawy strzelał z armat do kościoła, jako wskazują kule do dziś dnia tam tkwiące w prezbiterium”¹⁴.

W latach 1820-1850 dokonano kilku napraw kościoła: nadmurowano skarpy – przypory, podmurowano cokół kościoła, remontowano dach i podłogę, wzniesiono parkan¹⁵.

Kolejna faza rozbudowy związana jest z początkiem XX w. Rozebrana została wtedy ryglowa kruchta południowa, w miejscu której stanęła większa; zbudowano wieżę; wzniesiono kaplicę północną, także na miejscu wcześniejszej, ale na planie wielobocznym; obok powstał przedsionek. W trakcie powyższych prac rozebrano wtórne przypory zlokalizowane na styku prezbiterium i apsydy oraz na osi kościoła od strony wschodniej. W tym samym czasie powstał dzisiejszy budynek plebani. Stan kościoła przed rozbudową pokazuje inwentaryzacja wykonana przez Teofila Wiśniowskiego, zapewne projektanta przebudowy¹⁶ (il. 21).

Rozpoznanie relacji chronologicznych pomiędzy pierwotną bryłą kościoła a późniejszymi fazami jego rozwoju: zakrystią, zachodnią częścią nawy, wieżą, kaplicą i przedsionkiem północnym, umożliwiło graficzne opracowanie niemal pełnej stratygrafii murów świątyni na poszczególnych poziomach (il. 22, 23, 24). Wykonano również rysunkową rekonstrukcję bryły kościoła oraz portalu wejściowego (il. 8, 25).

Opisane prace badawcze przeprowadzone w kościele w Strońsku posłużą podejmowaniu decyzji dotyczących przyszłej formy ekspozycji zabytkowego wnętrza oraz określeniu zakresu prowadzenia kolejnych prac konserwatorskich. Rozwiązania projektowe dotyczące wnętrza kościoła są obecnie w stadium realizacji. Wydaje się nam także, że wyniki przeprowadzonych badań będą mogły pozytywnie przysłużyć się współczesnemu odbiorowi świątyni. Może ona stać się bowiem atrakcją turystyczną, której walory będą interesować nie tylko lokalnych zwiedzających i przypadkowych turystów.

Postulaty badawcze

Ostatnim zbiorem zagadnień wymagających poruszenia w niniejszym artykule są problemy badawcze wymagające kontynuacji. Zaliczyć do nich należy:

- rozpoznanie progu portalu w ścianie południowej;
- zbadanie przestrzeni zasłoniętej stropem kruchty w obrębie portalu;
- poznanie ewentualnego zachowania reliktu zwieńczenia szczytu wschodniego nawy romańskiej, ze

zwróceniem uwagi na ślady pierwotnego spadku dachu. Ten fragment elewacji będzie dostępny do badań w trakcie remontowych prac elewacyjnych;

- poznanie wykończenia zachodniego lica masyw ołtarzowej, które stanie się możliwe w przypadku demontażu barokowego ołtarza głównego, w trakcie jego przyszłej konserwacji;
- przeprowadzenie badań zmierzających do rozpoznania i udokumentowania osadzenia szklenia otworu okiennego w ścianie północnej nawy romańskiej. Jest to zadanie pilne ze względu na zagrożenie zniszczeniem rozpoznanych elementów;
- poznanie warstw podpodłogowych części romańskiej kościoła zmierzające do szczegółowego rozpoznania fundamentów wież, filarów empery, pierwotnych posadzek i ewentualnej krypty pod nawą kościoła. Będzie to możliwe, jak już wspominaliśmy, przy okazji wymiany podłogi kościoła;
- określenie chronologii murów krypty pod północno-zachodnią kaplicą;
- prowadzenie dalszych prac zmierzających do poznania specyfiki warsztatów murarskich, stosujących zbliżone technologie wznoszenia murów w innych obiektach o datowaniu podobnym do kościoła w Strońsku.

Wypada wspomnieć także o konieczności lepszego archeologicznego rozpoznania wzgórza kościelnego oraz jego otoczenia, a także wykonania uzupełniających kwerend archiwalnych w zbiorach Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Wydaje się jednak, że dwuletnie badania interwencyjne angażujące niewielkie środki finansowe przyczyniły się znacząco do poznania późnoromańskiej architektury świątyni i przemian jej bryły, co nie umniejsza wagi wskazanych postulatów.

Opisane wyżej wyniki badań architektonicznych stawiają kościół w Strońsku w rzędzie najciekawszych późnoromańskich fundacji prywatnych z 2. ćw. XIII w.

Mgr inż. arch. Paweł Filipowicz jest badaczem architektury dawnej, autorem wielu dokumentacji projektowych dotyczących konserwacji i adaptacji obiektów architektury zabytkowej. Kieruje Regionalnym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi.

Prof. Leszek Kajzer jest badaczem dawnej architektury murowanej, autorem kilkuset artykułów i kilkudziesięciu książek, a także twórca łódzkiego ośrodka archeologii historycznej. Pełni funkcję dyrektora Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Dr Zbigniew Lechowicz, archeolog, jest pracownikiem ROBiDZ Łódź. Specjalizuje się w archeologii historycznej, badaniach obiektów architektonicznych i zespołów urbanistycznych.

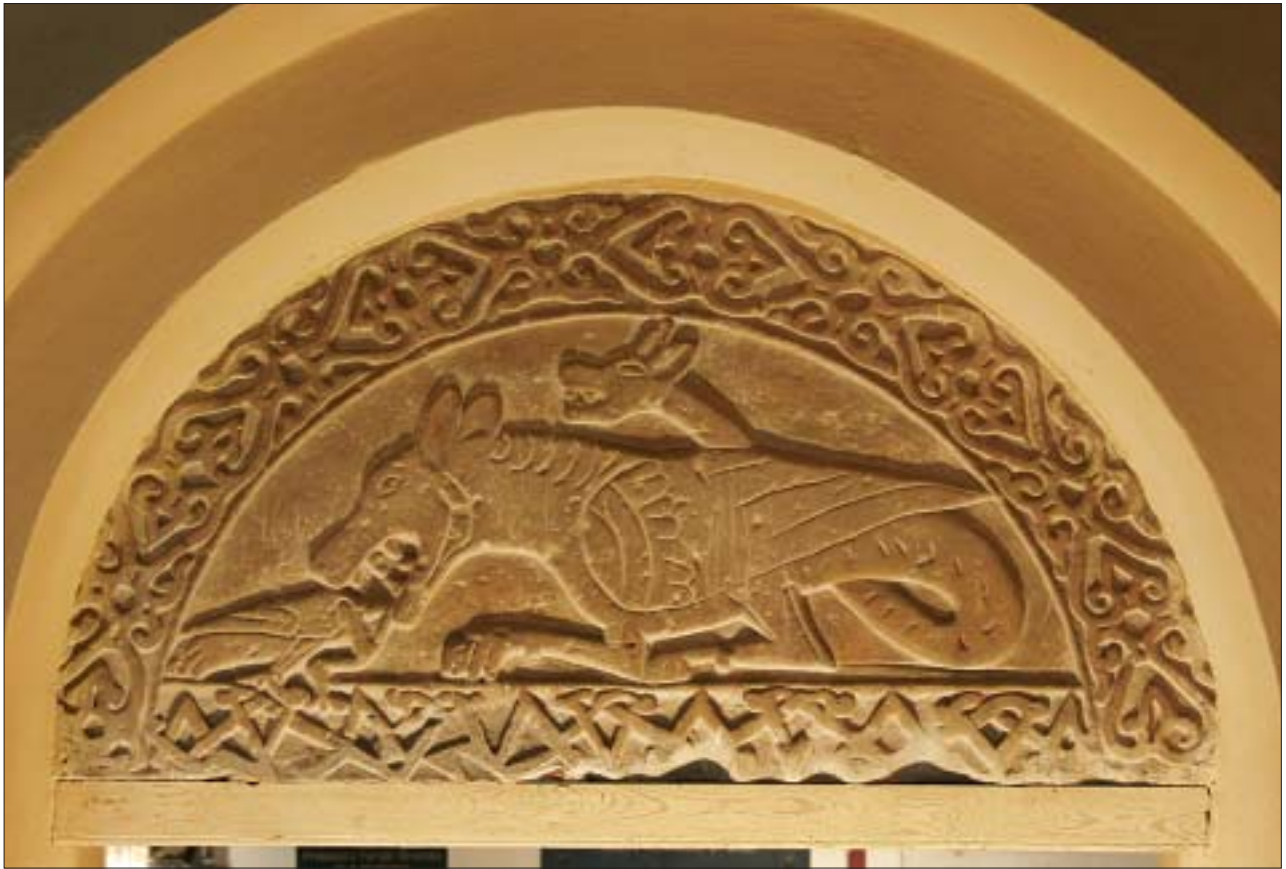

26. Widok prezbiterium od strony nawy.
26. View of the presbytery seen from the nave.

Przypisy

1. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 2, Województwo łódzkie, red. J. Z. Łoziński, Warszawa 1954, s. 59-60.
2. Natomiast nieopublikowane jest, równie wnikliwe, i przestarzałe, studium M. Sulimierskiej-Laube, *Strońsk, woj. łódzkie, pow. Łask. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, mpis PP PKZ, Warszawa 1966, którego egzemplarz przechowywany jest obecnie w WUOZ, Łódź, Delegatura w Sieradzu.
3. Z. Świechowski, *Znaczenie Włoch dla polskiej architektury i rzeźby romańskiej*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 5, 1965, s. 47-92, a szczególnie s. 51-52.
4. Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław 1963, s. 249-250; tenże, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 231. Por. M. Walicki, *Sztuka polska preromańska i romańska do schyłku XIII w.*, t. 1, Warszawa 1971, s. 163, t. 2, s. 759.
5. Mpis przechowywany w WUOZ, Łódź, Delegatura w Sieradzu.
6. A. Szymczakowa, *Kilka uwag w sprawie fundatorów kościoła w Strońsku koło Sieradza*, „Archeologia Historica Polona”, t. 15/1, Toruń 2005, s. 85-100.
7. P. Filipowicz, Z. Lechowicz, *Strońsko, gm. Zapolice pow. Zduńska Wola, woj. łódzkie. Kościół parafialny p.w. św. Urszuli i Jedenastu Tysięcy Dziewic. Wyniki interwencyjnych badań architektonicznych*, Łódź 2005, mpis w archiwum WUOZ, Łódź, Delegatura w Sieradzu; L. Kajzer, *Sprawozdanie z archeologicznej ekspertyzy wykonanej na zlecenie delegatury WKZ – Służby Ochrony Zabytków w Sieradzu w kościele w Strońsku, gm. Zapolice, pow. Zduńska Wola, woj. łódzkie*, Łódź 2005, mpis, tamże. Por. P. Filipowicz, L. Kajzer, Z. Lechowicz, *Romański*

1. *kościół w Strońsku nad Wartą w świetle badań 2005 roku*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne”, t. X, w druku.
8. *Geo Radar – Wrocław, Wyniki badań georadarowych na terenie kościoła w Strońsku*, Wrocław 2006, mpis w archiwum WUOZ, Łódź, Delegatura w Sieradzu.
9. Badania prowadziła ekipa kierowana przez znanego konserwatora zabytków sztuki Jerzego Matwija.
10. L. Kajzer, *Między Łęczycą a Chrzęstowem czyli kto, kiedy i dlaczego wybudował kościół w Strońsku nad Wartą*, w druku. Por. P. Filipowicz, L. Kajzer, Z. Lechowicz, *Romański kościół w Strońsku...*, jw.
11. M. Sulimierska-Laube, *Strońsk...*, jw., s. 23; A. Szymczakowa, *Magnifici et generosi. Szlachta sieradzka w XV wieku*, Łódź 1998, s. 189.
12. M. Sulimierska-Laube, *Strońsk...*, jw., s. 24-25, przyp. 31, 32.
13. Tamże, s. 25-26.
14. J. Kobierzycki, *Nieznane zakątki powiatu sieradzkiego*, Warszawa 1919, s. 17.
15. Archiwum Państwowe w Łodzi, Anteriora RGP, syg. 2308-10.
16. Archiwum Instytutu Sztuki PAN; kopie przechowywane w ROBiDZ Łódź. T. Wiśniowski (+1936) był nie tylko członkiem TOnZP i wykładowcą w szkole H. Wawelberga i S. Rotwanda, ale także w latach 1918-1930 konserwatorem m.st. Warszawy. Projektował głównie dla Warszawy, ale działał i w rejonie łódzkim; por. S. Łoza, *Architekci i budowniczy w Polsce*, Warszawa 1954, s. 320.

27. Portal wraz z tympanonem, stan przed badaniami. Uzupełnienia w dolnej części tympanonu były wykonane w 1928 r.
27. Portal with tympanum, state prior to research. The lower part of the tympanum was supplemented in 1928.

THE OUTCOME OF AN ARCHITECTURAL INTERVENTION EXAMINATION OF THE LATE ROMANESQUE CHURCH OF ST. URSULA AND ELEVEN THOUSAND VIRGINS IN STROŃSKO ON THE WARTA IN 2005-2006

In 2005 and 2006 the Institute of Archaeology at Łódź University and the Regional Centre for Monuments Study and Documentation in Łódź conducted architectural studies of the titular church in Strońsko (commune of apolice), making it possible to identify a number of heretofore unknown elements of the original Romanesque solid of the church, the degree of its preservation, and the interior outfitting. The researchers also defined the chronology of particular phases in the development of the solid.

The original Romanesque church was erected as a single-nave stone construction, with the outside face made of burnt brick possessing all the features of material tooled with stonework methods. The distinct elements of the solid composition included an apse, considerably reduced by the presbytery, a nave, and probably a two-tower western massif. The brick conch ceiling of the apse was closed from the side of the presbytery with a double archivolt.

The presbytery featured a brick cradle ceiling, and from the nave was closed with a semicircular arcade of the rood beam. The pillars of the arch and the apse were straight and non-molded. The church was probably covered with an open roof truss.

An examination of the western scope of the nave, based on archaeological methods, facilitated a recreation of the original plan of the church. The area of the towers was outfitted with a western gallery connected with a staircase in the north-western corner of the nave. The altar table was a brick mensa. The church was entered through a portal, featuring the extant original carved tympanum. The interior of the building was not plastered, and the presbytery was decorated with polychrome. Additional light was provided by six small window openings in the northern and southern walls. A single window was located along the axis of the apse.